

İstanbul'u 'Rumca' Okumak: On Dokuzuncu Yüzyılda İstanbul Üzerine Rumca Literatür ve Dönüşümü¹

Firuzan Melike Sümertaş

Boğaziçi Üniversitesi

Bu muhteşem ve kalabalık şehir hakkında, yabancıların ve bizimkilerin kaleme aldığı pek çok ayrıntılı tasvir var. Bilhassa İstanbul'u yakından tanıyan biri olan Skarlatos Bizantios'un şehrin eski ve abidelerini, tabiat güzelliklerini övdüğü eseri dikkate şayandır. Şehri ilk kez ziyaret eden herkes büyüleniyor, uzun süre burada yaşayanlar bile şehrin bunca güzelliğine tekrar tekrar hayran kalıyor.

Maksadım bir seyyah ya da bir yabancı gibi İstanbul'un latif iklimini, sakinlerinin serin Boğaziçi kıyılarındaki yalılarını tasvir etmek değil. .... Benim maksadım İstanbul'u olduğu gibi tasvir etmektir. Çamurla sıvanmış sokaklarını; kötü kokan su yollarını; her taraftan yayılan sağlıksız havasını; taşradan ve yabancı memleketlerden şehre ticaret ve emek parası için gelenlerin yaşadığı, hastalanıp sefalet içinde vefat ettiği boğucu ve loş hanları tasvir edeceğim.²

.....

- 1 Bu çalışma Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora programında yürütmekte olduğum tez çalışmasının bir parçasıdır.
- 2 Aleksandros Paspatis, *Bahklı Rum Hastanesi Kayıtlarına göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*, (çev. M. Yerasimos) Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s.23

İstanbul'u 'olduğu gibi' anlatmak, her zaman olduğu gibi o gün de yani on dokuzuncu yüzyılda da oldukça büyük bir iddia olsa gerek. Yukarıdaki iddialı satırların yazarı Aleksandros Paspatis, İstanbul'da yaşayan, aslen Sakızlı, Rum bir aileye mensup bir doktor. Amerika'da Massachusetts eyaletindeki Amherst Koleji'nde aldığı lise eğitiminin ardından, bir süre İstanbul'da öğretmenlik yaptıktan sonra, Avrupa'ya, önce Paris, ardından Londra'ya tıp eğitimine giden Paspatis, mezuniyetinin ardından yine İstanbul'a dönüp, bu kez Balıklı Rum Hastanesi'nde önce doktor, daha sonra ise yönetici olarak çalışmaya başlıyor.³

İstanbul'da yaşadığı zaman boyunca sadece doktor olarak görev yapmakla kalmayan Paspatis, tıp dışındaki alanlarda da pek çok bilimsel çalışmaya imza atıyor. Paspatis'in yukarıda geçen satırları da bu çalışmalardan birinden, Türkçe'ye *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı* başlığı ile çevrilen kitabının İstanbul'un güncel koşullarını anlattığı kısımdan bir alıntı.⁴ Paspatis bu kitapta, Balıklı Rum Hastanesi'nde çalıştığı sürede derlediği hasta kayıtlarına dayanarak hazırladığı tablolar aracılığıyla, sık görülen hastalıklarla hastaların mesleklerinin ve kentin neresinde yaşadıklarının ve çalıştıklarının ilişkisini araştırıyor.

On dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nı, özellikle de yaşadığı ve tıp eğitimi aldığı Paris ve Londra'sının kentsel koşulları ile İstanbul'u karşılaştıran Paspatis, Londra'da gelişen, iyileşen kent mekanı sayesinde çeşitli hastalıkların görülmesinde oransal olarak azalma olduğundan bahsediyor.⁵ İstanbul'un neredeyse 'bataklıklar' haritasını

.....

(Özgünü: Α. Γ. Πασπάτης, Υπόμνημα Περί Του Γραικικού Νοσοκομείου Των Επτά Πύργων Τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά Αθήνα, 1862).

3 Paspatis'in hayat hikayesi hakkında detaylı bir çalışma için bkz: Ν. Κ. Βλάχος "Αλέξανδρος Πασπάτης (1814-1891)" Μικρασιατικά Χρονικά : Σύγγραμμα Περιοδικόν Εκδιδόμενον υπό του Τμήματος Μικρασιατικών Μελετών της Ενώσεως Σμυρναίων, Τομος 18, Αθηναί 1988, 185 – 239. Ayrıca F.M.Sümertaş, "Bizans Uzmanı Doktor Paspatis'ten İstanbul'un Öteki Yüzü", *Atlas Tarih*, Aralık 2016–Ocak 2017, 46–53.

4 Bk. 2 nolu dipnot.

5 Paspatis'in İstanbul hakkındaki bilgileri verdiği kısım, çevirmen tarafından kısmi olarak çevrilmiş, bazı kısımlar tekrar olduğu düşüncesi ile özet halinde verilmiştir.

çıkardığı çalışmasında farklı mahallelerdeki sosyal ve fiziksel doku ile, mahalle sakinlerinin dini ve mesleki kimlikleri ile bir karşılaştırma da ortaya koyuyor. Karaköy’ün ‘havyarcılarından’, Sarayburnu’ndan Unkapanı’na uzanan çarşının türlü ve ‘pis’ imalathanelerinden, Balat’ın çamurundan dert yanarak her bir meslek erbabının ve mahalle sakinlerinin hastalıklarını ayrı ayrı sıralıyor.

Bu çalışma Paspatis’in İstanbul üzerine olan tek çalışması olarak kalmıyor. Balıklı Rum Hastanesi’ndeki görevine devam ederken yine İstanbul üzerine yoğunlaştırdığı araştırmalarını, Hastane’nin mevki olarak yakınlarında yer aldığı şehrin kara taraf surları başta olmak üzere İstanbul’un diğer Bizans dönemi yapıları üzerine sürdürüyor ve 1877 yılında, “Bizans Çalışmaları” olarak kısaca Türkçe’ye çevrilebilecek başlık ile yayımlanıyor.⁶

Paspatis’in *Bizans Çalışmaları* kitabı üç temel bölümden oluşuyor. Bunlardan ilki Kara Surları ve Bizans Büyük Saray’ı üzerine yaptığı farklı çalışmaların yer aldığı beş farklı makaleyi; ikincisi ortaçağda İstanbul’da yaşayan Cenevizlileri incelediği dört ayrı makaleyi, sonuncusu ise İstanbul’da o güne kadar ‘bilinen’ ve ‘bilinmeyen’ kiliseleri incelediği dört makaleyi içeriyor.

Temelde kenti bir Bizans kenti olarak değerlendirmeye alarak güncel gözlemlerini özellikle Bizans dönemi kaynakları ile birlikte değerlendiren Paspatis, kendisinden önce konuya ilişkin yakın dönem yazarlara da sıkça yer veriyor. Balıklı Hastanesi kitabındaki İstanbul yaklaşımı ile yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı şekilde, kendisini Skarlatos Bizantios’a göre farklı bir noktaya konumlandığına belirten Paspatis, aynı tutumunu *Bizans Çalışmaları* kitabında da

.....

Burada bahsi geçen Avrupa şehirleri karşılaştırması da Türkçe çeviride sadece özet olarak yer almakta, metnin Yunanca orijinalinde detaylı olarak bahsedilmektedir.

6 A. Γ. Πασπάτης, *Βυζαντινά Μελέται : Τοπογραφικά και Ιστορικά μετά πλείστων εικόνων*, Τυπογραφείου Αντωνίου Κορομηλά, Κωνσταντινούπολει, 1877. (Çalışmanın Türkçe dahil başka dilde bir çevirisine şimdiye kadar rastlanmamıştır.) Bu süreçte derlediği bilgilerden oluşan ve Sur civarında yaşayan çingenelerin dili ve kültürü üzerine odaklanan bir başka çalışmayı da ayrıca, ama bu kez Fransızca olarak yayımlıyor: A. G. Paspates, *Etudes sur les Tchinghianes ou Bohemiens de l’Empire Ottoman*, Imprimerie Antoine Koromela., Constantinople, 1870.

sürdürüyor. Bu kez, kendisinden önce İstanbul'un Bizans topografyası hakkında yazan bir başka yazar, Patrik Konstantios'u da eklediği eleştiri listesinden bahsederken onlara ve çalışmalarına duyduğu saygıyı ve verdiği önemi vurgulasa da hem Patrik'e hem de Skarlatos Bizantios'a yer yer karşı çıkışlarda bulunarak Bizans dönemi yapısına yeni bir yaklaşım getiriyor.

Paspatis'in bu iki yazar ve hatta kendisinden önce İstanbul'un tarihsel dokusu üzerine yazmış diğer pek çok yazara göre kendine biçtiği alternatif rolü tartışmadan önce, yukarıda bahsi geçen ve yine Paspatis gibi Rumca çalışmalar üreten yazarlara ve eserlerine kısaca bakalım: Bu yazarlardan ilki, kronolojik olarak gidecek olur isek, 1824 yılında, *İstanbul, Eski ve Yeni* başlığı ile bir kitap yayınlayan Patrik Konstantios.⁷ 1777'de Balat'ta doğan Patrik, İstanbul Patriklik Akademisi'nin ardından, Yaş ve Kiev'de eğitim alır, 1795'te ise Sinai Manastırı'na katılır. 1830'da İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Patriği olan Konstantios, 1834'te istifa edene kadar bu pozisyonda kalır. Bu süreçte yazdığı, yukarıda bahsi geçen İstanbul kitabını 1824 yılında Venedik'te bastırır.⁸ Kitap, on dokuzuncu yüzyıl boyunca başka dillere de çevrilerek çeşitli şekilde tekrar yayımlanır. Semavi Eyice, 1824 ve 1844'te Yunanca, ardından 1846'da Fransızca,⁹ 1861'de *Heyet-i Sabıka-i Konstantiniyye* adı ile Tercüman-ı Ahval Gazetesi'nde Yorgaki Efendi'nin çevirisiyle Türkçe tefrika, ardından Türkçe kitap,

.....

7 Patrik Konstantios'un yaşam öyküsü hakkında detaylı bir çalışma için bkz: Σ. Ανεστίδης, Κωνσταντίος Α', ο από Σιναίου και Μανουήλ Ιω. Γεδεών. Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 17, Αθήνα, 2011, pp. 43-59; ayrıca, Konstantios'un kitabının İngilizce çevirisinde de kısa bir yaşam öyküsüne yer verilmiştir. Ayrıca, bkz.: F.M. Sümertaş "Patrik Konstantios'un İstanbul'u" *Atlas Tarih*, Ekim – Kasım 2017, pp: 48-53.

8 Κωνστάντιος Α', Κωνσταντινάς παλαιά τε και νεωτέρα : ήτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως. Απ' αρχής μέχρι του νυν καθιστορούσα γενικώς τα της Πόλεως ταύτης τας περίξ αυτής τοποθεσίας, τας τε αντιπροσώπους δύο παραλίας των Στενών του Βοσπόρου, και τας παρακειμένας νήσους τη Πόλει ταύτη, Εκ της Τυπογραφίας Δημητρίου Πασπαλλή, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1824

9 Semavi Eyice "İstanbul'un Fethinden Önceki Devre Ait Eski Eserlerine Dair Bir Kitap Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 5, İstanbul 1953, s. 86-90.

Karamanlıca ve 1868 yılında İngilizce¹⁰ ve en sonra 1872’de yeniden Türkçe olmak üzere 8 ayrı basımdan söz eder. Eyice’ye göre, 1844 yılında İstanbul’da basılan ve bu yazıda da temel alınan Yunanca versiyonu en kapsamlı halidir.¹¹

Söz konusu baskıda Konstantios, versiyonda Konstaios, İstanbul’un antik dönem tarihi ile başladığı ve surların, geçen zamanın da etkisiyle, olanca yıpranmışlığına rağmen kentin görkemli geçmişinden geriye kalan yegane yekpare yapı olması nedeniyle önemli olduğunu vurgulayarak kenti Roma’nın antik ve güncel durumu ile karşılaştırdığında bir ‘değişim canavarı’ olarak tarif etmektedir.¹² Kendisinden önce kentin özellikle Bizans dönemi yapılarına vurgu yapan Petrus Gyllius başta olmak üzere pek çok yazardan bahseden Patrik, bu yazarlara ait kısa bilgilere de kitabın en sonunda yer verir.

Konstantios’un kitabının genel olarak içeriği ise İstanbul’un bir Antik Yunan kolonisi olarak kuruluşundan başlar, Roma ve Bizans dönemi dönüşümlerini, kurucu imparatorları, idari bölünmelerini ve yine Bizans dönemine ait kent surları, sarnıçlar su yolları kiliseler saraylar gibi yapıları anlatır. Kitabın ikinci kısmını oluşturan ‘daha yeni’ başlığı altında ise daha çok Osmanlı dönemi yapılarını, eski ve yeni sarayları, sultan camilerini, mevcut Rum kilise ve okulları ile sur dışı İstanbulu yani Boğaz’ın kuzeyinden başlayarak Kadıköy ve Moda’ya kadar Boğaz köylerini ve son olarak da Adalar’ı konu alır. Kitapta toplamda 235 sayfa olan bu kısma ek olarak bir de bir mimarlık tarihi yazısı bulunur.¹³

Paspatis’in bir yandan çalışmalarına referans verdiği ancak bir yandan da farklarını vurguladığı diğer bir yazar ise Skarlatos

.....

10 Bu baskının çevireni tarafından Paspatis’e ithaf edilmiş olması, eserin çevrilerle tekrar basılması konusunda Paspatis’in bir öncü rolü olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır.

11 Bu çalışmada da kitabın bu kapsamlı versiyonu temel olarak kullanılmıştır.

12 Κωνσταντιος Α’, Κωνσταντινιάς παλαιά τε και νεωτέρα, 1824, σ: δ.

13 İstanbul ile ilgili olmasa da Konstantios’un kitabında yer verdiği “*Mimarlık hakkında kısa bir rapor*” başlığını taşıyan bu bölümde Konstantios, zamansal bir sıra takip eden bir mimarlık tarihi anlatısı sunar. Bu kısım hakkında detaylı bilgi için bkz.: Sümertaş, “Patrik Konstantios’un İstanbul’u”, s. 52.

Bizantios'tur.¹⁴ Bizantios, 1797 yılında Yaş'ta doğar. Uzun süre Yunan Hükümetinde görev yapan yazarın, İstanbul'da tam olarak ne ne kadar kaldığı ya da yaşadığı bilinmese de, kitabında, kenti kendi şehri de kitabında kenti kendi şehri olarak tarif etmesi önemlidir. Bizantios'un İstanbul üzerine çalışması, on dokuzuncu yüzyıl Rumca çalışmalar arasında en geniş kapsama sahip olanıdır, 600'er sayfalık üç ciltten toplam 1800 sayfalık devasa bir eserdir. Bu eserin ciltleri sırasıyla 1851, 1859 ve 1869'da yayımlar.¹⁵

Eserin kurgusu genel olarak Konstantios'un kitabına paralellikler gösterir. Kuruluşundan itibaren kentin tarihi, Bizans dönemi bölgeleri, surları, kapıları, sarayları, kiliseleri gibi Bizans dönemi yapılarının yanı sıra yine Konstantios'a benzer şekilde kentin Osmanlı Dönemi eserlerine de yer verir. Ancak Bizantios'un çalışması hacminin de ortaya koyduğu üzere çok daha kapsamlı, detaylı bir çalışmadır. Coğrafi olarak Konstantios'a benzer bir şekilde İstanbul'un neredeyse tümüne yayılsa da her bölge için daha detaylıdır.

Bizantios'a göre, 1826'da¹⁶ yeni bir döneme başlayan Türkiye'nin eski adetleri ve değerleri çoktan tarihe karışmış, arkeolojik çalışma konusu olmuştur.¹⁷ Bu nedenle, bu eski "Türkçülük", ortadan kaybolmadan incelenmelidir. Dört yüzyıllık ortak yaşam nedeniyle, Türklerin tarihi de Rumlar için önemlidir diyen Bizantios, tarihi anlamak için topografyayı bilmenin önemine vurgu yapar.¹⁸ Ancak İstanbul'un kentsel topografyasında meydana gelen, ve çoğunlukla kentin el değiştirmesine bağlı olarak gelişen dönüşümlerin kentin geçmişe dair izlerini takip etmeyi imkansız kıldığını belirtir. Ek olarak, kentin şimdiki sahiplerinin, yani Osmanlı Devleti'nin bu konuda yapılacak araştırmalara izin vermemesinin, kısa ziyaretlere bile

.....

14 S. Bizantios hakkında, Atina'da, Prof. Stefanos Pasmazoglou tarafından bir monografi hazırlanmaktadır.

15 Βυζάντιος, Σκαρλάτος Δ., Η Κωνσταντινούπολις : ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησιν : 1851-1869.

16 Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesini kastediyor.

17 Βυζάντιος, Σ. Δ., Η Κωνσταντινούπολις, 1851-1869, Τομος Α, ε.

18 Βυζάντιος, Σ. Δ., Η Κωνσταντινούπολις, 1851-1869, Τομος Α, ε.

şüphe ile yaklaşmasının bu konu için büyük bir engel niteliği taşıdığını söyler.

Osmanlı Devleti’ne getirdiği bu eleştiriye rağmen kitabın yayınlanmasından kısa zaman sonra Atina Sefiri Halil bey “eserini sair Yunan müverrihlerinin adetlerine muhalif surette olarak te’lif ile millet-i İslamiyenin medâyihinde bulunmuş olmakla”,¹⁹ tasvir ettiği Bizantios’un bir dilekçesiyle kitabını Sultan’a sunma talebine aracı olur. Ve anlaşılın o ki Bizantios *Devlet-i Aliye* katında kabul görür zira kendisi için beşinci dereceden bir nişan hazırlanmıştır.²⁰

Hem Konstantios hem de Bizantios, kendilerinden önce bu konuda çalışma yapmış yazarlara referans verir ve bir bakıma onların yolunu takip ederlerken, özellikle hem zamansal olarak daha

.....

19 Tezkere-i Sâmiye

Yunan murahhaslarından Mösyö Bizansiyon’un İstanbul’un hey’et-i mevkiye ve tarihini tek Rumca olarak te’lif ederek tab’ ettirmiş olduğu kitabın birincisini atebe-i felek mertebe cenâb-ı mülûkâneye takdim olunmak emeliyle i’tâ eylediğini ifadesine dair Atina Sefiri izzetli Halil Bey’in tahriratıyla mumaileyhin bir kıt’a arz-ı halinin tercümelere zikr olunan kitap ile beraber meşmûl nazar-ı âli-i hazreti pâdişâhî buyurulmak için isrâ-i sevk-i vâlâları kılını sefir mumaileyhin iş’ârına göre müellif mumaileyh işbu eserini sair Yunan müverrihlerinin adetlerine muhalif surette olarak te’lif ile millet-i İslamiyenin medâyihinde bulunmuş olmakla muvâfık-ı emr olunan cenâb-ı şehenşâhî buyurulmak ise kitâb-ı mezkur nezd-i aliyyede karîn-i makbûliyet-i seniyye olduğunun mumaileyhe tebşiri zımında sefir mumaileyhe münasibi vecihle cevap yazdırılacağı beyanıyla tezkere. BOA A.}AMD 75/44.

20 Yunan müverrihlerinden Mösyö Bizansiyon’ya beşinci rütbeden bir kıta mecediye nişân-ı zî-şânı i’tâsı hususuna bi’l-istizân emr ve fermân-ı hümayun hazreti pâdişâhî müteallik ve şerefsudûr buyurulmuş ve 22 Haziran Sene 73 tarihinde cânib-i teşrifâtta ilm ü haber verilmiş olduğundan mezkur nişanın ser’ân imal ettirilmesi hususuna himmet buyurulmak babında beyân üzerine sâdır olan fermân-ı âli mantûkunda iktizâsı mutabık-ı muhasebesinden lede’l-istizân beşinci rütbeden bir adet nişanın imali için 26 Haziran Sene 73 tarihinde hazine-i hassa muhasebesine ilm ü haber verilmiş olduğundan mezkur nişân-ı âli Yunan murahhaslarından Mösyö Bizansiyon’ya verildiği bilinmek için nişân-ı mezkûre ve nişân-ı hümayun kalemine başka başka ilm ü haber tahriri iktiza eylediği derkenar olunarak mucibince ilm ve ferman yazılmak fermân-ı sâmi buyurulmak mucibince kayd olunup diğer ilm ü haber verilmekle ber vech-i muharrer keyfiyet malum olmak için nişân-ı hümayun kalemine dahi işbu ilm ü haber verildi. Fî 18 D Sene 1273 BOA A.}DVN 125/42.

geç hem de içerik olarak daha kapsamlı olması nedeniyle Bizantios'un bu çalışması Peter Gyllius'dan başlayıp başka pek çok Avrupalı ve İstanbullu yazarı da içeren 'Osmanlı öncesi' İstanbul literatürüne kapsamlı bir katkıda bulunur, onları geniş kapsamını nedeniyle 'zirve' olarak adlandırabileceğimiz bir noktaya taşır.

Peki Paspatis, çalışmalarına saygı duyuyorum dediği, referans verdiği Konstantios ve özellikle bahsi geçen kapsamlı çalışmanın sahibi Bizantios'a göre kendini nasıl daha farklı konumlandırır? Bunun sonucunda neler olur?: Paspatis bunu hem içerik hem de yöntemiyle yapar. Paspatis'in çalışması, kendisinden önce gelen literatüre göre daha farklıdır. Kentin güncel koşullarını aktardığı çalışması ile Bizans dönemine odaklandığı çalışmalarını birbirinden ayırır. Bizans dönemi yapılarına, özellikle de o dönemde camiye dönüştüğü için artık Bizans dönemi yapısı olması çok da vurgulanmayan, bazen bu niteliği bilinmeyen pek çok yapıya, neredeyse Osmanlı bağlamından çıkararak yeniden Bizans kimliği atfeder. Yer seçimlerinden, inşa süreçlerine, banilerinden koruyucu azizlerinin hikayelerine kadar detaylı anlattığı yapıları birer 'hafıza mekanı' olarak yeniden kurar. Ancak bu hafızada yer alan dönem artık 'Bizans'tır. Özellikle kitapta hemen her kilise için mevcut olan çizimlerin, genel olarak bu çevresinden azade, bağlamından soyutlanmış diline destek olduğu söylenebilir. Her bir yapı, bağımsız bir 'anıt' gibi tasvir edilir.

İstanbul'u yazan pek çok kişi, Patrik ve Bizantios'da dahil, anlattıkları kısımlarını gezmişler, yerinde incelemişlerdir. Ancak pek azında bunun bir araştırma metodu olarak önemine vurgu vardır. Oysa ki Paspatis için bu, kendisini önceki çalışmalardan ayıran en temel niteliklerdir. Topografik çalışma yerinde yapılmalı ve araziden elde edilen bilgiler daha sonra eldeki kaynaklarla karşılaştırılmalıdır. Kendisi gibi araştırmacıların, hem dili bildikleri için Bizans dönemi yazılı kaynaklarına hakim, hem İstanbul'da yaşadıkları için şehrin dokusuna aşina; üstelik de, araştırmaya önem veren kişilikleri nedeniyle de bu yapıları yerinde, gerektiğinde içine girerek üzerine çıkarak araştırmaları konusunda ısrarcıdır.

Kendisi bu açıdan karşısına çıkan fırsatları hiç kaçırmamaya çalışmıştır. Osmanlı arşivlerinde henüz kendisine yönelik bir izin belgesi

tespit edememiş olsak da yazılarında yapılar üzerinde yerinde yaptığı araştırmadan detaylı olarak bahsetmesi bu konuda şüpheye yer bırakmamaktadır. Örneğin Kara surları üzerinde yer alan Anema zindanlarının keşfi Paspatis’in surlar üzerinde yerinde ve yoğun çalışmalarının sonucudur. Yine Bizans Çalışmaları kitabında bahsettiği pek çok Bizans kilisesini, camiye çevrildikleri için erişebildiği ölçüde, çoğunlukla yanına bir başka kişiyi daha katarak yerinde incelemiştir. Bizans Çalışmaları kitabında yer verdiği kilise çizimlerini de yine bu süreçte birlikte çalıştığı Rum ressamı Manarakis ve Galanikis yapmıştır.

Paspatis’in bir ‘eski çağcı’²¹ arkeolog titizliğinde ve derinliğinde süren arazi çalışmaları Rumeli Demiryolu’nun inşası sırasında yapılan hafriyat çalışmalarında da devam etmiştir.²² Yine izini ne Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde ne de İstanbul Arkeoloji Müzeleri arşivlerinde bulamadığımız bu çalışma sırasında Paspatis özellikle bugün Topkapı Sarayı bahçesinde kalan, Bukaleon ve Mangana saray kalıntıları civarından geçen kısmını yakından takip etmiş, yukarıda bahsetmiş olduğum şekilde bu kazıya ve süreçte ortaya çıkan Bizans dönemi kalıntılarını da yine daha önce bahsettiğim Bizans Çalışmaları kitabında yer vermiştir.

“Hiç bir dönemde bu saraya bu kadar zarar verilmemişti ancak yine hiç bir dönem de bu kadar aydınlatılmamıştı”²³ diyerek kazılarla ilgili hem endişesini hem de sevincini paylaşan Paspatis, hafriyat çalışmalarını sürdüren gerek işçilerin gerekse onları denetleyen Avrupalıların Büyük Saray’a ve Bizans tarihine büyük zararlar verdiğini, bazı parçaları özellikle kırdıklarını, hafriyat sırasında çıkan kalıntılara özen göstermediklerini belirtmiştir.²⁴ Çalışması sırasında çıkan

.....

21 “*antiquarian*” teriminin yerine kullanılmıştır. Antiquarian, Nietzsche’nin sınıflandırması: Excerpts from Friedrich Nietzsche, On the Use and Abuse of History for Life, çev. Ian Johnston (2010 [ilk baskı: 1874]), s. 5. Burada kullanılan Türkçe terim Nietzsche’nin eserini Türkçeye çeviren İsmet Zeki Eyüboğlu’na aittir. F. Nietzsche, Tarih Üstüne: Yaşama İçin Tarihin Yararlılığı, Yararsızlığı, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu (İstanbul: Oluş Yayınevi, 1965), s. 20, 32.

22 Paspatis, 1877, s. 99-126.

23 Paspatis, 1877, s.100.

24 Paspatis, 1877, s.100.

parçaları tek tek ölçen Paspatis, Mimar K. Dimadis'e²⁵ de saray'ın bir cephesini çizdirdiğinden bahsetmekte ve bu çizime kitabında yer vermektedir. Paspatis daha sonra bu kazılar sırasında derlediği bilgilerle 1884 yılında Bizans Sarayları kitabını yazmıştır.

Paspatis'in kendisinden önceki yazarlardan ayıran bir başka yönü ise çalışmalarını sadece bireysel olarak sürdürmeyip, kurumsal bir zemine taşımıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da aktif olan cemiyetlerden en uzun soluklusu ve kapsamlılarından olan Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi'nin²⁶ ya da bilinden adı ile Sillogos'un önemli, aktivist denebilecek bir üyesi olarak hem de bir süre başkan yardımcısı ve Arkeoloji Komisyonu üyesi olarak görev yapmış ve kentle ilgili araştırmalarını, arkasına Sillogos'u oluşturan geniş entelektüel grubun da desteğini alarak devam etmiştir.

Sillogos gibi bir kurumun parçası olmak hem Paspatis açısından çalışma kapsamını genişletmiş olması nedeniyle hem de yürüttüğü çalışmaların sonraki dönemlere uzaması nedeniyle önemlidir. Sillogos gibi Osmanlı toplumunun çeşitli katmanları ile temas halinde bulunan bir yapı Paspatis'i de bu dünyanın bir parçası haline getirmiş, çalışmalarının cemaat ve hatta entelektüel dünya dışına erişmesini sağlamıştır.

Kurucu ekibini ağırlıklı olarak Paspatis gibi doktorların oluşturduğu Sillogos, bilindiği üzere pek çok farklı alandan entelektüeli bir araya getirmiştir. Paspatis'in heyecanı ve çabası Sillogos üyelerinin de İstanbul ve kentsel mirasına olan ilgileri ile bir araya geldiğinde ortaya yaratıcı bir ekip çıkmıştır. Sillogos'un çıkardığı *Syngramma Periodikon*'da ve dergiye ek olarak yayımlanan arkeoloji eklerinde yaklaşık ellinin üzerinde özgün Bizans tarihi araştırması, belgeleme çalışması yer almaktadır.

.....

25 Paspatis, 1877, s.109 Aynı zamanda Fener'de, Millet'in Büyük Okulu adı ile bilinen, Patrikhane Akademisi'nin (bugün Fener Rum Lisesi) de mimari olan K. Dimadis hakkında eldeki bilgiler çok yetersizdir. Bu konudaki en güncel bilgiler için bkz: Τσιλένης, (Savvas Tsilenis) "Η διαμόρφωση του χώρου στην Κωνσταντινούπολη: ο ρόλος των ομογενών αρχιτεκτόνων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (1878-1908)" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atina, 2009.

26 Ο εν Κωνσταντινούπολει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος.

Sillogos’un Paspatis öncülüğünde yarattığı bu aktif çalışma ortamı, Paspatis’in de etki alanının genişlemesine neden olacaktır. Kendisinden sonra gelen pek çok çalışma, Paspatis’in çalışmalarını temel alarak, ona referansla ilerleyecektir.

Bu çalışmalardan en bilinenlerinden biri olarak İstanbul Surları çalışmasının yazarı Van Millingen’in de kendisinin, ama kendisinden önce babasının da bir Sillogos üyesi olduğunu, uzun yıllar cemiyetin faaliyetlerinde yer aldığını ve kendisinin de kitabında bu çalışmalara referanslar verdiğinin altını çizmek gerekiyor. Örneğin bahsettiğimiz literatürde, uzun zaman boyunca yanlış olarak Tekfur sarayı civarında olarak tariflenen Hebdomon sarayı’nın doğru yerini bugünkü Bakırköy ile Zeytinburnu arasındaki alana konumlandıran makalesini ilk olarak Sillogos Dergisi’nin 1892 yılında 20–22. Cilde ek olarak yayımlanan, arkeoloji ekinde yayımlar, ardından genişletilmiş haline, İstanbul Surları üzerine oldukça yaygın olarak bilinen ve referans verilen kitabında yer verir.²⁷ Yine aynı şekilde bu kitabında pek çok noktada referans olarak kullandığı en temel çağdaş çalışma Paspatis’inki denebilir.

Bir başka ilginç isim “Constantinople” adı ile bir İstanbul tarihçesi yazan Edward Grosvenor’du.²⁸ Aslen Amerika’da Paspatis ile aynı kolejden mezun olan Grosvenor, ayrıca Sillogos üyesi idi. Lew Wallace, Grosvenor’un 1895’te yayımlanan 2 ciltlik kitabına yazdığı önsözde Profesör Grosvenor’un, Robert Kolej’de göreve başladıktan kısa bir zaman sonra aynı üniversiteden mezun olduğu bu bilge kişi ile yakın bir arkadaşlık kurduğunu, bunun ise büyük bir ortaklaşmaya dönüşerek sonucunda Grosvenor’un bu kitabı yazmasını sağladığını belirtir.²⁹ Wallece’in bu sözleri, Paspatis’in ve çalışmalarının etki alanını, yarattığı motivasyon ve yol açtığı yeni çalışmaları anlayabilmek açısından önemli ve somut bir örnek olarak verilebilir:

.....

27 A.V.Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London : John Murray, 1889.

28 E. A. Grosvenor, *Constantinople*; (with an introduction by Lew. Wallace.) Boston : Little, Brown, 1900.

29 Wallace, “Introduction”, (Grosvenor) *Constantinople*, 1900, s.xiii–xiv.

Yaklaşık kırk yıl önce, keskin bakışlı arkeolog Paspatis, eski Blachernai Sarayı'na bakan, kuzey kulelerden birinin kuzey tarafında yarım kapalı, sivri bir yarık buldu.. Zorluk ve tehlike ile tırmanarak, dar açıklıktan içeri girdi. Otuz fitlik bir mesafe boyunca karanlıkta, iki metreden daha kısa, ancak daha geniş olan tonozlu bir geçit boyunca süründü ve ancak bir adamın ayakta durabileceği kaygan, mezar benzeri, karanlık küçük bir odaya, çıktı.. Mum pis kokulu buharda titredi ve yalnızca karanlığı daha koyu hale getirmeye hizmet etti.

Yine de, bir şey keşfettiğini hissediyordu. Daha iyi bir zamanda birkaç gün sonra macerasını tekrarladığında, Anema hapishanesini bulduğunu araştırmacılığın sözü edilemez heyecanı ile fark etti ...³⁰

Paspatis'in çalışmalarının etkisi doğrudan ya da dolaylı olarak *Sillogos* dışına da taşmıştı. Bu kapsamda verilebilecek iki önemli örnekten biri Ferik Ahmed Muhtar Paşa'dır.³¹ İstanbul'un Osmanlılarca fethini anlattığı 1903 tarihli *Feth-i Celil-i Konstantiniyye* adlı eserinde, Paşa, bir bölümü de İstanbul'un Fetih dönemindeki durumuna ayırmış, ve surlardan detaylı şekilde bahsetmiştir. Rumca literatürden faydalandığının altını kendisi de çizse de esas olarak yine bir başka *Sillogos* üyesi olan Dr. Mordtmann'ın çalışmasını temel alan paşa, yerini yanlışlıkla Atina olarak verse de *Sillogos* toplantılarına da referans vermiş, *Sillogos* üyesi Philip Anton Dethier,³² Andreas Mordtmann gibi yazarların adını açıkça, Paspatis gibilerinin ismini ise üstü kapalı olarak vermiştir.

Paspatis'in *Sillogos* dışına etkisini gözlemleyebildiğimiz bir başka araştırmacı olarak Mehmet Raif Bey 1916 yılında yayımladığı,

.....

30 Grosvenor, *Constantinople*, 1900, s. 395-396; Grosvenor, *Constantinople*, 2014, s. 289.

31 Osmanlı Paşa'sı, Askeri Müze'nin kurucusu. Detaylı yaşam öyküsü için bkz. T. Çoruhlu, "Ferik Ahmet Muhtar Paşa", TDV *İslâm Ansiklopedisi* (online erişim: <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c02/c020099.pdf>).

32 Philipp Anton Dethier (1803-1881) Alman tarihçi, arkeolog. Ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Dethier, P.A.", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), III, 41-42; Edhem Eldem, "The Archeology of a Photograph: Philip Anton Dethier and His Group for the History of the Greek Art", *Alman Arkeoloji Enstitüsü Yıllığı* (Berlin: De Gruyter, 2013), s. 501-529.

Sultanahmet Parkı ve *Âsâr-ı Atıkası* başlıklı kitabında, başlığın belirttiği gibi sadece Sultanahmet ve çevresi ile kısıtlı kalmamış, İstanbul’un hem deniz hem kara ciheti surlarına da yer vermiştir.³³ Çalışmasının Sultanahmet bölgesinde yer alan Bizans dönemi anıtları ile ilgili olarak da Paspatis’in çalışmalarına çokça referans veren Raif bey, surlar konusunda da yine Paspatis’ten oldukça faydalanmıştır. Özellikle Anema zindanlarını anlattığı kısım bu açıdan dikkat çekicidir:

“...İşte Doktor Paspatis buradan Anema mağarasına girmiştir. Her ne kadar yollar kapanmış ise de ma’amâfih bu ziyâret bir teftîş-i sahîh [düzgün, tam bir teftiş] tabiatını hâizdir [sahiptir]. Buraya girmek için merdiven, mûm, kibrit, fener, ip, baston edinmek lâzımdır. Değneklerle zemîn yoklanmaz ve etrâf görülmez ise bu eski binâlar içinde karanlıkta gidilirken ekseriyâ tesâdüf edilen kuyulardan tevakki olunamaz [korunulamaz]. Ve Doktor Paspatis ise bu mahalli kâmilten dolaşmış ve keşf etmiş yegâne bir zâirdir [ziyaretçi]. Bu hâlde buranın ziyâreti kasd edilirse kendi nefsinin muhâfazaya çalışılmalıdır. Buraya bâlâda zikr olunan medhalden girilir. Ve eğilmiş olduğu hâlde kayılır ve hemen dizlerin üzerine kaymak lâzımdır. Tûlu 10 metreden ibâret bir mermerden dizüstünde kayarak geçmelidir, ki mermer-i mezkûr bu mağaranın medhalidir...”³⁴

Paspatis’in izlerini takip etmeye devam ettiğimiz bu süreçte karşımıza çıkan bir başka isim ise Celal Esad Arseven’dir. Yirminci yüzyıl başında Bizans dönemi eserlerinin *âsâr-ı atıka* yani eski eser kabul edilmesinde önemli rolü olan Arseven’in özellikle ‘*Eski İstanbul, Abidât ve Mebânîsi*’ çalışmasının en temel kaynaklarını, Paspatis ve önce Sillogos kapsamında bu çalışmalarını sürdüren araştırmacılar Dr. Mordtmann ve Philip Anton Dethier oluşturmaktadır.

“Anemas Kulesi’nin altında meşhur Anemas zindanları vardır. Yakın zamanda Doktor Paspates tarafından keşf olunan bu

.....
33 Mehmed Raif, *Âsâr-ı Atıka Külliyyatı: Sultanahmet Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1916; Mehmed Raif Bey, *Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Sultanahmet Parkı ve Âsâr-ı Atıkası*, (haz. A. Arslantürk, A. Korkmaz,) Okur Kitaplığı, İstanbul 2010.

34 Mehmed Raif, *Sultanahmet Parkı*, 1916, s. 43; Mehmed Raif Bey, *Sultanahmet Parkı*, 2010, s. 57.

hapishaneler buna benzeyen zindanlara nisbeten en iyi muhafaza edilmişlerdendir.”³⁵

Patrik Konstantios’tan başlayarak, tür olarak Petrus Gyllius’a kadar geri giden bir geleneğe eklemlenen Rumca “İstanbul” literatürü, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Paspatis ve Sillogos’un etkisiyle bir dönüşüm geçirmiştir. Paspatis’in yeni yaklaşımı, Sillogos’un kurumsal ortamının sağladığı ağ örüntüsü sayesinde kendisinden sonra gelen çalışmaları da büyük ölçüde etkilemiş, etkilerinin Rumca ile sınırlı kalmayarak İstanbul Rum cemaatinin dışına taşmasını sağlamış, böylece zaman içinde Osmanlı Devleti ve toplumu nazarında da Bizans dönemi anıtlarının eski eser olarak kabulünde rol oynamıştır.

.....

35 Celal Esad Arseven, *Eski İstanbul, Âbidat ve Mebânisi*, (haz. Dilek Yelkenci) Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 166.